

СЛОВО В ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНОМУ ДИСКУРСІ

УДК 821.161

Л. Л. Колесникова

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА УНІВЕРСАЛЬНОГО СИМВОЛУ ВОДА (на матеріалі поетичної мови кінця ХХ століття)

У статті розглянуто лексичне значення й семантичне наповнення одного з універсальних символів світотворення – вода, що представлений в українській поетичній мові кінця ХХ століття. Визначено символічні особливості, лексичне походження й семантичне розгалуження аналізованого слова-символу; доведено його архетипне походження, зв'язок з різними культурами, релігійними традиціями, віруваннями та міфологією.

Ключові слова: лексема, символ, символізація, семантичне значення, сема, світотворення, міфологія.

В статье рассмотрены лексическое значение и семантическое наполнение одного из универсальных символов мироздания – вода, который представлен в украинском поэтическом языке конца ХХ века. Определены символические особенности, лексическое происхождение и семантическое разветвление рассматриваемого слова-символа; доказано его архетипное происхождение, связь с различными культурами, религиозными традициями, верованиями и мифологией.

Ключевые слова: лексема, символ, символика, семантическое значение, сема, мироздание, мифология.

The article deals with the lexical meaning and the semantic content of one of the universal symbols of the universe – water, which is represented in the Ukrainian language poetry of the late twentieth century. The symbolic features, lexical and semantic origin of the word-symbol are defined; its archetypal origin, association with a variety of cultures, religious traditions, beliefs and mythology are proved.

It is emphasized that the contextual environment outputs from the word-symbol water secondary symbolic meanings that extend and enrich its basic meaning. The poetic text creates the conditions for identifying a wide range of different kinds of shades, transformed and reinterpreted concepts that are complicated by the same emotions and assessments.

© Колесникова Л. Л., 2015

It is noted that the Christian theological symbols are characterised by the intangible, irrational, idealistic and abstract perception and interpretation of the various specific substances of water and forms of its manifestation. For example, rain is considered as an element of vitality, but at the same time as an attribute of negative emotions, the inner state of a person.

Lexeme-symbol of water is combined with others, endowed with a high level of mythologism, symbolic units in poetic texts vividly tangible mythological motifs. They give additional impetus to the development of seme and due to the contextual environment and associated with positive and negative evaluative content.

It is proved that in the poetic language of the 80s - 90s. it is detached from the mythological character-based symbol of water, used mainly to refer to reality, devoid of symbolization.

Key words: lexeme, symbol, symbolism, semantic meaning, sema, creation, mythology.

У сучасному мовознавстві поглиблюється тенденція до вивчення мови поетичних текстів, що допомагає дослідити принципи становлення світогляду, зрозуміти джерела й засоби формування характеру творів у контексті сучасного етапу мислення, обґрунтувати наукові витoki лексичної й семантичної структур слів-символів, зокрема архетипних символів світотворення, одним з яких є символ *вода*.

Українські й зарубіжні дослідники подають різноаспектне вивчення теорії символу. Приміром, А. Белий, О. Лосєв, М. Маковський вивчали словесний символ у співвідношенні його з міфом [2;13;14]; філософське осмислення символу розкрито в працях Г. Гегеля, Й. Канта [5; 9]; у психоаналітичній літературі (М. Мамардашвілі, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг) символи розглянуто в їхньому зв'язку з архетипом [15; 23; 24; 26].

Символічне значення слова, розширення лексико-семантичного діапазону слова-символу розглянуто через його репрезентацію поетичним контекстом у наукових доробках Г. Винокура, С. Єрмоленко, Л. Лисиченко, Л. Ставицької, Ю. Тинянова та інших [4; 7; 12; 19; 21].

У межах нашої розвідки символ цікавить нас як продукт культурно-історичного розвитку суспільства, пов'язаний зі світоглядом, політичними переконаннями, душевним станом автора, специфікою пізнання світу, мовою та жанровими особливостями творів.

Дослідження семантичного варіювання й лексичного наповнення універсальних слів-символів, зафіксованих в українській поетичній мові кінця ХХ століття, визначає актуальність запропонованої мовознавчої студії.

Мета наукової розвідки – проаналізувати семантику універсального символу *вода*, виділити традиційні й похідні семи з огляду на духовну культуру, народний менталітет, культурологічний і міфологічний аспекти дослідження.

Для більшості народів і культових релігійних течій *вода* є одним з основних елементів природи, життя, існування світу загалом. Згідно з уявленнями про структуру світу, які складають сутність космогонічних концепцій різних культур, вода є другим, якщо не основним, об'єктом світотворення й водночас бере безпосередню участь у світотворенні як суб'єкт творіння [6, с. 237]. За античними уявленнями, вода – одна із чотирьох стихій, на яких засновано Всесвіт: Вода, Вогонь, Повітря, Земля. Антична символіка сприймає воду як щось цілісне, неподільне, могутнє.

Приміром, китайці вважають воду специфічним помешканням дракона, оскільки все життя виходить з води. В індійських повір'ях аналізований символ розглядають як хранителя життя, що циркулює в усій природі у формі дощу, соку рослин, молока й крові. Вода є початком і кінцем усього на землі, оскільки є чимось безмірним і безсмертним. Вторинні значення аналізованого символу виявляємо через ототожнення води з інтуїтивною мудрістю. У космогонії месопотамських народів глибини вод трактували як символ невимірної, невиразної Мудрості [10, с. 116]. Води символізують усесвітній збіг можливостей, що передує всім формам і всьому творенню. Занурення у воду означає повернення до преформального стану, який має смисловий відтінок, з одного боку, смерті та знищення, а з іншого – відродження й відновлення, оскільки занурення зміцнює життєву силу [10, с. 116]. Не дивно, що асоціація з водою властивостей глибини й прозорості викликала в наших предків повагу до цієї стихії, яка означає жіночий принцип. За Х. Керлотом, висловлювання «той, хто піднявся з хвиль»

і «врятований з вод» символізують плодючість і є метафоричними образами дітонародження. Водночас серед усіх стихій саме вода – найсприятливіший посередник між вогнем, повітрям та землею. За цією аналогією вода є посередником між життям і смертю, становить двобічний – позитивний і негативний – потік творіння та знищення. «Прозора глибина» виконує функції сполучної ланки між поверхнею й безоднею, отже, вода об'єднує в одне ціле ці протилежні образи. Г. Башляр, указуючи на значну кількість різних характеристик води, виводить з них вторинну символічну семантику, що розширює і збагачує основне значення цього символу. «Ці вторинні значення становлять не стільки набір чітко окреслених символів, скільки своєрідну мову, що дає вияв трансмутаціям цього елемента, який вічно тече» [Цит. за: 10, с. 118]. Символізм води є виявом життєвого потенціалу душі, боротьби в глибинах психіки, у пошуках шляху формулювання яскравого повідомлення, зрозумілого для свідомості. Унаслідок цього природно виокремилися парадигми *добро – зло, життя – смерть*, у межах яких і розвивалася семантика архетипу *вода*.

Ю. Степанов розглядає протиставлення *двох вод*: «вода як неактивне й активне начало» [20, с. 102].

Життєдайні якості води знайшли своє відбиття в наукових доробках В. Іванова й О. Афанасьєва: «Протиставлення *життя – смерть* на рівні казок реалізується також у парі чарівних засобів: *жива вода і мертва вода*» [8, с. 83]. У сказаннях народного епосу вбитих героїв спочатку окропляли мертвою водою (вона загоювала рани), а потім живою (вона повертала життя) [1, с. 315–316].

Думку про амбівалентність слова-символу *вода* висунув В. Похльобкін: «Вода – символ, з одного боку, підживлення, плодючості, очищення, численності, неозорості, а з іншого – гніву божого й сильної дії» [16, с. 92].

Християнська символіка передбачає значну кількість виявів поняття води. Кожен з них розглядають як самостійне, не пов'язане з водою, ізольоване символічне поняття, що відрізняється від неї своїм символічним значенням. Для

християнської теологічної символіки характерним є нематеріальне, ірраціональне, ідеалістичне й абстрактне сприйняття та трактування різних конкретних субстанцій води. Основне символічне значення води, за християнською символікою, – це очищення. Звідси вода передусім – символ хрещення. Цей обряд становить смерть і поховання, життя й воскресіння з мертвих.

У поезії *вода* як елемент християнської символіки репрезентує сему ‘очищення’, що підкреслює атрибут *священна*: *І тому вклякла пречиста вдова / перед вітарем зимної студні, / щоб глибинна летюча священна вода / Змила з неї ці свята й будні* (1, с. 9).

Після занурення голови у воду, у той момент, коли ми піднімаємося з води, з’являється нова людина: смерть стосується лише природної людини, тоді як відроджується людина духовна. М. Серов, розкриваючи значення води для релігійних таїнств, наголошує, що вона «була символом зовнішнього відродження через приборкання спокус і принад» [17, с. 413]. Християнське богослов’я розрізняє воду верхню (дощ, сніг, іній, роса) і воду джерельну, яка витікає зі скелі (з голого каменя), що пояснюють як вияв могутності Бога, дива Божого. Верхні й нижні води перебувають у постійному взаємообміні через процеси дощу та випаровування, у яких бере участь безпосередньо й вогонь. Сонячне проміння допомагає випаровуватися морській воді, яка концентрується в хмари й повертається на землю у вигляді дощу. Дощ і грозова хмара також мають світотвірну силу [22, с. 33]. Дощ – це вода, пронизана сонячним світлом, а грозова хмара – безпосереднє поєднання води й вогню. Отже, дощ, що спадає на землю, – це вода, запліднена вогнем, світлом, яка дає життя всьому земному. Водночас це й шлюбне поєднання неба (чоловіка) і землі (жінки).

У народі дощ порівнюють із щастям у коханні, зіставляють зі шлюбом, розмноженням, паруванням, здебільшого сприймають його як добродавчу й життєстверджувальну силу.

Вода наділена властивістю розчиняти тверді речовини, замерзає й випаровується в природних умовах, отже, стає

символічною стихією перетворення. Цей аспект міфології води найглибше дослідив К. Юнг. Він дійшов висновку, що сні, пов'язані із зануренням у воду, переважно говорять про найближчі зміни в нашій свідомості та про нашу готовність їх прийняти [25, с. 94].

У системі символів *вода* – символ першоматерії, плодючості; початку й кінця всього суцього на Землі; Праматері Світу; інтуїтивної мудрості; у християнстві – символ очищення від гріхів (обряд хрещення); смерті й поховання; життя й воскресіння з мертвих; чистоти й здоров'я; сили; дівчини та жінки [18, с. 29].

Аналізований символ розвиває нові значення відповідно до традицій, звичаїв, уподобань і менталітету певного народу

Цікавим з погляду аналізу семантики лексем на позначення явищ природи є дослідження Т. Берест. Аналізуючи поезію кінця ХХ ст., вона робить висновок: «Основою поетичної семантизації назв явищ природи в аналізованому матеріалі є розвиток традиційних уявлень про відповідні явища, ... лексема *дощ* пов'язується здебільшого з пейзажно-настрійними образами, виявленням негативних емоцій, що зумовлює актуалізацію в її семантиці метафоричних відтінків 'розлука', 'печаль', 'самотність', 'сльози' та ін.» [3, с. 7].

У поетичній мові яскраво відчутні міфологічні мотиви за умови поєднання лексеми-символу *вода* з іншими, наділеними вищим рівнем міфологізму, символічними одиницями: *Є досить у мене повітря й води / І досталь, донесхочу горя-біди, / І різних тривог і проблем досхочу, / І безліч боргів – не злічу й не сплачу* (2, с. 12).

Контрасту на тлі поєднання символів *повітря* й *вода* як складових і значущих елементів життя, а відтак і всього буття досягнуто поєднанням негативно маркованих лексем *горе-біда, тривоги, проблеми, борги*, що репрезентують семи 'нещастя', 'безвихідь' як основні.

Елементи світотворення відбивають символічне навантаження реалій на позначення явищ природи, які мають значення 'сенс життя'. Цього досягнуто поєднанням лексем *сонце*

(носій світла й тепла, завдяки чому все живе відтворюється й виростає), *вітер* (природне явище з позитивним маркуванням), *вода* (живлення всього живого на землі): *Ми не замислюємось нині, / Як і колись, як і завжди, / Що ні до чого все людині, / Крім сонця, вітру і води* (З, с. 8).

Семантичне навантаження символічної одиниці *вода* змінюється в бік ‘знищення, руйнування’ у разі контекстуального поєднання не лише з лексемою *вітер*, а й з іншими негативно маркованими лексемами: *Катма. Лиш виродки Ордою – / Орда! Стихія. Пил і пал. / Землею, вітром і водою, / Наперекір і наповал* (З, с. 50). Відрив від позитивної конотації аналізованих лексем, тенденція до формування негативних сем на зразок ‘знищення’, ‘руйнування’, сконцентрованих у лексемах *стихія, пил, пал*, може поширюватися на всю поетичну картину, що асоціативно створює тему *смерть, кінець світу*, яка є антагоністичною щодо символічної одиниці *вода* як елемента світотворення.

Лексема-символ *вода* зі значенням ‘прозора рідина’ надає поетичному тексту цікавої образності: *Свій чорний сухар / У протічній воді розмочу / І вірші, / Не гірші, ніж ситі поети, / Мугичу* (З, с. 15).

Припускаємо, що словосполучення *чорний сухар і протічна вода* ґрунтуються на істині *вода камінь точить* (чорний сухар як образ каменя). Семи ‘сила’, ‘усепроникнення’ є основними. Можливо, ці словосполучення відбивають важкий тогочасний матеріальний стан поета І. Низового: нестатки, злидні, голод.

У поетичній мові 80–90-х років ХХ ст. спостерігаємо відрив від міфологічної основи символу *вода*, який ужито здебільшого на позначення реалії, позбавленої символізації. Лексемі *дощ* у значенні ‘вода верхня’ властива більша функціональна активність у поезії кінця ХХ ст., ніж лексемам *сніг, іній, роса* (як ‘вода нижня’). Це є підтвердженням давніх міфологічних уявлень і християнських вірувань щодо ролі дощу в природі як найосновнішої ознаки прихильності Бога.

Тему водного комплексу в поетичному творі розширюють і розкривають через образ *дощу*. Ідеться про дощ як про об’єкт зображення на фоні стану природи. На першому плані

властивості дощу як природного явища. У цьому разі основним є не сам дощ як явище природи, а щось інше, те, для чого дощ є животворним і життєдайним ядром: *Дощу! Дощу! – благали поле й луки. / Дощу! Дощу! – молили сад і ліс. / І грім озвався на заході стозвуко, / Мов прогріміли тисячі коліс. / І вмить здригнулось радісно узлісся, / Захвилювався колос молодий, / І полились, шумливо полилися / Животворящі струмені води. / І ожили поля, і ліс, і луки, / А дощ нестримно лився з висоти, / Немов незримий хтось тисячорукий / Щедротно сіяв силу доброти* (4, с. 50).

Семантику відродження, оживлення, життя підтверджують метафори *здригнулося узлісся, захвилювався колос, ожили поля, і ліс, і луки*, у складі яких дієслово формує психологічний стан ‘задоволення’, ‘повної ідилії’. Розширення кола символізації реалії *дощ* досягнуто через розуміння й осмислення останньої на тлі всієї образної картини. Семантична абстракція й образність символу *дощ* розширюються: *дощ – животворящі струмені води – сила доброти*. Ці значення виходять за межу ‘дощ – явище природи’.

Лексема-символ *дощ* у структурі поетичного тексту має значення ‘той, що дає життя’, воно співвіднесене з архетипом *вода*. Саме останній актуалізує сему ‘запліднення’ в семантичній структурі лексеми *дощ*: *Випав дощ, козацькими очима / Засиніли проліски / Й волошки у житах. / Що ж бо розкозачена, / Втрачена вітчизна / Їх не помічає / І нічого не пита?* (3, с. 67).

Отже, *дощ* – елемент життєдайної сили, але водночас й атрибут негативних емоцій, внутрішнього стану людини. На рівні асоціацій (форма, прозорість, рідкий стан) сльози схожі із краплями дощу. На ґрунті метафори *дощ ридає* виникає семантичне співвіднесення: *небо – очі, дощ – сльози: А в час, як дощ за вікнами ридав / І горбивсь ліс гнучким барвистим валом, / З’являвся до мене в сні Сковорода / І тихо та задумливо питав: / – А що, й тебе ловили й не впіймали?* (5, с. 8).

З образної картини поезії виникають різноманітні асоціації, репрезентовані через прийом метафоризації: *І в сірій тил кам’яного майдану / Скотилися сльозини з очей. / А далі дощ*

пішов безперестану. / „Це істина так плаче гаряче”, – / Здалось в пекучій болі Галілею, – / Ну як тепер на світі білим жити? (4, с. 11).

Навіть у складі метафори відбувається маніфестація прихованих сем лексеми *дощ*: *Зірко-позірко – метаморфозо, – / Вилікуй рану! / Крапає-крапає дощ тонкосльозо / З вати туману (2, с. 8)*. Асоціативна парадигма *дощ – сльози* ґрунтується на спільній семі ‘крапля’ (*частинка від цілого*), що підтверджує дієслово-присудок *крапає-крапає*.

«Художній текст, – зазначає В. Кононенко, – якраз і створює умови виявлення широкого спектра різного роду відтінків, співзначень, трансформованих і переосмислених понять, що ускладнюються тими ж таки емоціями й оцінками» [11, с. 15–16].

В одному синонімічному ряді з лексемою *дощ* на позначення водної стихії перебуває лексема *злива*, що втілює семантику символу *вода* й водночас перерозподіляє основні та додаткові семи: *Весь день мені боліла голова. / То зріли в ній громи і блискавиці. / Розверзлось небо – / Злива залива / Віконні шиби і мої зіниці! / Від грому сполошилися слова – / Залопотіли враз, / Неначе птиці. / Сльоза небесна щиро омива / Віконне скло і зболені зіниці (3, с. 29)*. Поезія репрезентує дві паралельні образні картини, два плани: пригнічений стан поета і стан природи. Семантична структура лексеми *злива* актуалізує додаткову сему ‘сила’.

Отже, у семантичній структурі символу *вода* поєднано стрижневі семи, наявні в основному значенні ‘очищення’. Вони дають поштовх для розвитку додаткових сем (приміром, ‘сила’), зумовлених контекстуальним оточенням і пов’язаних з позитивним та негативним оцінним змістом.

Бібліографічні посилання

1. **Афанасьев А. Н.** Живая вода и вещее слово / А. Н. Афанасьев. – М. : Сов. Россия, 1988. – 512 с.
2. **Белый А.** Символизм как миропонимание / А. Белый ; сост., вступ. ст. и прим. Л. А. Сугай. – М. : Республика, 1994. – 528 с.

3. **Берест Т. М.** Семантика художнього слова в поезії 80–90 років ХХ століття (на матеріалі творів молодих українських авторів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. М. Берест. – Х., 2000. – 18 с.
4. **Винокур Г. О.** Филологические исследования : лингвистика и поэтика / Г. О. Винокур. – М. : Наука, 1990. – 452 с.
5. **Гегель Г. В. Ф.** Символическая форма искусства / Г. В. Ф. Гегель // Сочинения. – М. – Л. : Гос. изд-во, 1938. – Т. 12 : Лекции по эстетике. – Кн. I. – С. 312–436.
6. **Евсюков В. В.** Мифы о вселенной / В. В. Евсюков. – Новосибирск : Наука, 1988. – 175 с.
7. **Єрмоленко С. Я.** Мовно-естетичні знаки української культури : [монографія] / С. Я. Єрмоленко. – К. : Ін-т української мови НАН України, 2009. – 352 с.
8. **Иванов В. В.** Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период) / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М. : Наука, 1965. – 246 с.
9. **Кант И.** Сочинения в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1966. – Т. 5. – 564 с.
10. **Керлот Х. Э.** Словарь символов / Х. Э. Керлот. – М. : REFL-book, 1994. – 608 с.
11. **Кононенко В.** Концепти українського дискурсу : [монографія] / В. Кононенко. – К. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
12. **Лисиченко Л. А.** Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 1997. – 129 с.
13. **Лосев А. Ф.** Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 479 с.
14. **Маковский М. М.** Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках / М. М. Маковский. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 1996. – 416 с.
15. **Мамардашвили М. К.** Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символической и языке / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский / [под общ. ред.

- Ю. П. Сенокосова]. – М. : Шк. «Языки русской культуры», 1997. – 224 с.
16. **Похлёбкин В. В.** Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлёбкин. – М. : Междунар. отношения, 1995. – 560 с.
 17. **Серов Н. В.** Античный хроматизм / Н. В. Серов. – СПб. : Лисс, 1995. – 475 с.
 18. **Словник символів** / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко та ін. – К : Ред. часоп. «Народознавство», 1997. – 156 с.
 19. **Ставицька Л. О.** Сильова норма українського символізму / Л. О. Ставицька // Мовознавство. – 1998. – № 6. – С. 35–40.
 20. **Степанов Ю. С.** Индоевропейское предложение / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1989. – 248 с.
 21. **Тынянов Ю. Н.** Проблема стихотворного языка / Ю. Н. Тынянов. – М. : Сов. писатель, 1965. – 301 с.
 22. **Українські символи** / за ред. М. К. Дмитренка. – К. : Ред. часоп. «Народознавство», 1994. – 140 с.
 23. **Фрейд З.** Психология бессознательного / З. Фрейд. – М. : Просвещение, 1990. – 448 с.
 24. **Фромм Э.** Душа человека / Э. Фромм. – М. : Республика, 1992. – 430 с.
 25. **Энциклопедия** символов, знаков, эмблем / авт.-сост. В. Андреева и др. – М. : ООО «Издательство Астрель» : МИФ : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 576 с.
 26. **Юнг К.-Г.** Архетип и символ / К.-Г. Юнг. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Андрухович Ю. І.** Екзотичні птахи і рослини : поезії / Ю. І. Андрухович. – К. : Молодь, 1991. – 104 с.
2. **Низовий І. Д.** Свіча на вітрі : лірика / І. Д. Низовий. – Луганськ : Світлиця, 1996. – 48 с.
3. **Низовий І. Д.** Це мій вертеп... Лірика відчаю і надії / І. Д. Низовий. – Луганськ : Луган. обл. орг. спілки письмен. України, 1996. – 75 с.

4. **Савич І.** Партитура тривоги : поезії / І. Савич. – Луганськ : Спілка ж-стів України, 1994. – 88 с.
5. **Світличний І.** На березі вічності : поезії / І. Світличний ; ред.-упоряд. Л. П. Стрельник. – Луганськ : Спілка ж-стів України, 1994. – 80 с.